

Natur og litteratur

Økokritiske tendenser i Vinjes «Digtning»

Johan M. Staxrud

‘Mennesket er et Naturens Barn’ siger den almindelige Bevidsthed; det er derfor en evig Gjenstand for Poesien, det er selv Poesi og det naturens dybeste og skjønneste (Vinje 1993 s. 36).

I 1851 skrev Aasmund Olavsson Vinje en anmeldelse av Ole Vigs utgivelse *Norske Bondeblomster, poetiske forsøg* fra samme år, som ble trykket i *Andhrimmer*, 1. kvartal. Anmeldelsen fikk tittelen «Digtning». Ole Vig (1824–1857) var en av 1800-tallets skole- og folkeopplysningsmenn, og var blant annet sentral i etableringen av folkehøyskolene, samtidig som han var en av samtidens litterære stemmer. Det er liten tvil om at Vinje anerkjente Vigs litterære begavelse, noe Vinje også ga uttrykk for i sitt minneord om Ole Vig i *Dølen* i 1857. I anmeldelsen fra 1851 gir Vinje en grundig kritikk av det tematiske innholdet i Vigs bok, som er kategorisert i tre deler fra Vigs hånd: Nasjonen, religionen og naturen. Når Vinje likevel først skriver en

anmeldelse av en samtidig lyrikkutgivelse, benytter han også muligheten til å presentere og drøfte hva og hvordan han mener litteraturen skal være. «Digtning» fungerer med andre ord både som anmeldelse, og som en kritisk gjennomgang av tendenser i samtidslitteraturen.

Det er først i *Morgenbladet* og deretter i *Andbrimner* at Vinje skriver sine første litteraturkritikker, under påvirkning av den romantiske tradisjonens estetikk og litteratursyn. Et sentralt moment er at litteraturen og livet henger sammen, og videre at litteraturen kan løfte mennesket opp fra det ellers tunge livet. Vinjes program som litteraturkritiker, eventuelt «litteraturviter», har tidlig i hans skribentkarriere en filosofisk og erkjennelsesmessig side. Kunsten, det vil si poesien, har potensiale til å styrke mennesket, ikke bare underholde det.

Hvor går så Vinje for å finne frem til det som kan styrke mennesket? Det foreløpige svaret er *naturen*. I «Digtning» fremhever Vinje hvordan litteratur og poesi må være direkte og konkret knyttet til menneskers liv og virkelighet, for ikke å miste sin kraft. Dette kan i første omgang minne om en realistisk impuls, men Vinje er muligens nærmere en økologisk eller økokritisk tendens i anmeldelsen. Forholdet mellom individet og naturen, men også en større dimensjon ved den menneskelige sivilisasjons sammenheng med naturen, er sentralt i anmeldelsen. Vinjes anliggende er mer omfattende enn naturen som kilde til lyrisk materiale: Det dreier seg om hvordan vi som mennesker forholder oss til naturen som omgir oss på alle kanter, og hvordan og hvorfor dette er en så viktig del av litteraturen og poesien.

Vinjes natursyn er blitt gjennomgått i tidligere undersøkelser av Vinjes forfatterskap. Blant annet kan man nevne Sigmund Skards avhandling *Vinje og antikken* (1938), Ole Martin Høystads artikkel «Vinjes natursyn» (1992), Leif Mæhles artikkel «Noko om lyrikaren Vinje» (1992) og Asbjørn Velds artikkel «Vinje

og filosofien» (1993). Vinjes kjærlighet til naturen er kjent for de fleste, og det er gjerne i de senere tekstene, som *Ferdaminni* og forskjellige tekster i *Dølen*, at man har funnet belegg for Vinjes natursyn og naturfilosofi. Men hvordan skriver Vinje om lyrikk og natur i 1851? Hvilke tendenser og syn kan vi spore hos den tidlige Vinje? «Digtning» har vært gjenstand for litteraturhistoriske undersøkelser ved for eksempel Francis Bull, og innen litteraturkritikkens historie har professor Arild Linneberg gjennomgått anmeldelsen som en del av Vinjes kritikerverke, men det har blitt viet mindre tid og oppmerksomhet til det litterære og poetologiske innholdet i anmeldelsen.

I dagens litterære offentlighet dukker gjerne *økokritikk* og *økokritisk* opp som betegnelser på møter mellom natur og litteratur. Det ville være en urimelig forenkling å kategorisere Vinjes litteratur som økokritisk, mye på grunn av den aktivistiske tråden innen økokritikken, men også på grunn av klima- og miljøbevisstheten store deler av den økokritiske tenkningen forutsetter. Vinje er likevel ikke desto mindre opptatt av hvordan mennesket skildrer naturen litterært, og hvordan menneskets forhold til naturen kommer til uttrykk gjennom litteraturen. Vinjes anmeldelse kan bli forstått i sammenheng med idealisme, naturromantikk og åndsromantikk – med en konkret og materiell forankring i folkekulturen. Men kan det også være økokritiske tendenser å finne? Vinje rører implisitt ved et sentralt moment innen økokritikken: det antroposentriske synet på verden, og hvordan mennesket som oftest får forrang i litteraturen. Ved å undersøke en av Vinjes tidlige tekster der litteratur og natur står sentralt, kan vi muligens også finne et uttrykk for tidlige økokritiske tendenser i norsk litteratur.

Økokritikken

Økokritikk er studier av litteratur og miljø med et tverrfaglig perspektiv. Utgangspunktet er på sett og vis en reaksjon på klima- og miljøkrisen som fikk oppmerksomhet fra omkring 1960-tallet og fremover, men det er først på 1990-tallet at økokritikken får status som teoretisk retning. En ofte sitert definisjon er fra professor i litteratur og miljø Cheryll Glotfelty's innledning i antologien *The Ecocriticism Reader*: «What then is ecocriticism? Simply put, ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment [...] ecocriticism takes an earth-centered approach to literary studies» (Glotfelty og Fromm 1996 s. xviii). Førsteamanuensis ved OsloMet Mads B. Claudi gjengir dette i boken *Litteraturteori*, og følger opp med en oppsummering av sentrale økokritiske problemer: «Hvordan forstår vi begrepet natur, og hvordan forstår vi menneskets forhold til naturen? Og hvordan påvirkes menneskets kultur av naturen og naturen av menneskets kultur?» (Claudi 2013 s. 241). Disse innledende spørsmålene og formuleringene er svært åpne, og det er vel nettopp det som utgjør økokritikkens grunnposisjon: Det er ikke en ensrettet ideologisk, politisk, filosofisk eller estetisk teori som på noen måte definerer verden; verden ligger åpen for mennesket. Litteraturen er i dette tilfellet det middelet mennesket har for å kunne gi naturen liv, ja, for i det hele tatt å kunne forholde seg til naturen. Ifølge litteraturkritiker Espen Stueland kan økokritisk litteratur kjennetegnes ved at det er «dikt vendt mot verden»; poesi eller dikt skrevet med en klar og selvbevisst holdning til verden og omgivelsene, og i en tydelig tilnærming til naturen som fremhever mennesket og likevel ikke gir det forrang (Stueland 2016). Noe av det samme finner vi hos professor Greg Garrard i boken *Ecocriticism* (2012): «Indeed, the widest definition of the subject of ecocriticism is the study of

the relationship of the human and the non-human, throughout human cultural history and the entailing critical analysis of the term 'human' itself» (Garrard 2012 s. 5).

En av økokritikkens teoretikere, professor Lawrence Buell, setter i boken *The Environmental Imagination* (1995) frem fire kriterier for at en tekst kan kalles «environmental», altså være orientert mot miljøet: 1) Det ikke-menneskelige miljøet er tilstede ikke bare som bakgrunn, men som et nærvær som viser at menneskets historie er forbundet med naturhistorien. 2) Menneskelige interesser er ikke å forstå som de eneste legitime interessene. 3) Menneskelig ansvarlighet er en del av tekstens etiske horisont, og 4) En forståelse av miljøet som prosess heller enn som noe konstant eller allerede gitt, skal i det minste være implisert i teksten (Buell 1995 s. 6–8; Claudi 2013 s. 249). Verket, eller litteraturen, kan med andre ord ikke isolere det menneskelige, men må se det i sammenheng med naturen. Her er det et møte mellom et menneskeorientert og et miljøorientert perspektiv. Dette vil fungere som et idémessig bakteppe for dette kapittelet, ettersom kriteriene har klangbunn i hvordan Vinje skriver om litteratur og poesi i «Digtning».

Økokritikkens interesse for forholdet mellom litteratur og natur handler om hvordan mennesket forholder seg til natur som begrep og fenomen. Retninger innen økokritikken har søkt å komme bort fra et antroposentrisk perspektiv, mens andre igjen ser litteraturen i dette henseende som et kulturelt uttrykk for menneskets forhold til naturen. Spørsmålet blir om naturen eksisterer uten en menneskelig komponent, og om naturen kan ha verdi og betydning uten at mennesket tillegger den det. Det ville imidlertid være urimelig å lese Vinje og hans samtid i lys av en økosentrisk (jf. Arne Næss og dypøkologien) teori der mennesket og det menneskelige perspektivet er tatt ut av sammenhengen, men det er likevel tendenser til en noe ambivalent holdning til

det antroposentriske i Vinjes omtale av naturen og mennesket, som kommer til uttrykk i for eksempel «Digting».

Vinjes natursyn

Naturoppfatningen som preger senromantikken er gjerne blitt kalt *helhetstanken*, eller *organisk helhet*. Bakgrunnen er tysk filosofi, ved Hegel og Schelling, for ikke å glemme Herder. I lektor Asbjørn Velands artikkel «Vinje og filosofien» skriver Veland at «Vinjes syn på den organiske heilskapen i tilværet er då og heilt i Hegels ånd», med henvisning til Vinjes artikkel om Meir Goldschmidt i *Andhrimner* 1851, 2. kvartal (Veland 1993 s. 96). Veland fortsetter med at Vinjes syn er preget av

[D]en Hegelske Weltgeist, verdsånda, den absolutte fornuft, som rikjer og råder i alt og alle og tek det alt i si teneste, det ubrotne strevet gjennom æver og aldrar fram mot den store fullkomenskapen på jord (Veland 1993 s. 96–97).

I artikkelen «Vinjes natursyn» anlegger Ole Martin Høystad en «etterpåklok» økologisk lesning av Vinje. Høystad kaller Vinje en «utviklingsromantiker» med referanse til Sigmund Skards avhandling *A. O. Vinje og antikken* (1938). Høystad skriver at «Skard kallar Vinje ein slags real-idealist, sidan han både bygger på ein filosofisk idémodell for tankens, historias og naturens utvikling og samtidig bind tanken til den reelle naturen, det konkrete kvardagstilværet Vinje sjølv hadde kjent på kroppen» (Høystad 1992 s. 89). Dette setter Høystad i sammenheng med Schelling og romantikkens naturfilosofi. Vinjes bruk av naturen som emne for diktningen har ikke rent lite av den romantiske naturoppfatningen i seg, men den avskriver en ren abstraksjon og beåndelse av naturen i seg selv. Hos Vinje er det mennesket

som gjør naturen åndelig, det er med andre ord et antroposentrisk perspektiv.

I innledningen til artikkelen skriver Høystad at naturskildringene til Vinje «speglar dei ihopsette brutningane mellom det primitive, det klassiske og det moderne, mellom det rasjonalistiske og det romantiske, det idealistiske og realistiske, mellom fakta, filosofisk spekulasjon og poetisk fiksjon» (Høystad 1992 s. 83). Høystad poengterer videre at det går skillelinjer mellom Vinjes naturlyrikk, sakprosaen med naturmotiver og mer essayistisk-filosofisk naturrefleksjon. Høystad legger mest vekt på sistnevnte i sin artikkel, og mot slutten av artikkelen skriver han: «Vinje viste og visste at naturen ikkje berre var til for bruk. Menneskets naturforhold rommar også dimensjonen *ikkje-bruk*. Denne dimensjonen var viktigast for Vinje, og er den mest vesentlege for mennesket» (Høystad 1992 s. 95). «Ikkje-bruk» setter Høystad i sammenheng med naturlyrikken, og med opplevelsen og gjenopplevelsen av naturen. Høystad finner at

[U]tan denne antropologiske opplevingsdimensjonen, utan eit naturinstinkt, vil all moralisering og politiske appellar om naturvern vere bortkasta. Vinje, som andre store naturdikttrar, kan hjelpe oss til å gjen-opleve, forstå og verdsette naturens ikkje-bruksdimensjonar (ibid.).

Naturlyrikkens evne til å bevege mennesket, og til å tale til et «naturinstinkt», kan man forstå i sammenheng med Buells kriterier. Det er et både-og hos både Høystad og Buell – og hos Vinje. Mennesket satt i sammenheng med naturen utgjør ikke nødvendigvis en enhet, men en helhet, slik også Høystad påpeker i «Vinjes natursyn». Buells fire punkter setter dette i sammenheng med litteraturen, som tekstpraksis i form av skriving og lesning.

Vinjes poeng synes å være at litteraturen, og den lyriske diktningen spesielt, må være konkret og i nærhet til tingene – en form for materialistisk og konkret diktning. På den ene siden er det noe lyrisk og abstrakt over at dikterne må «senke seg ned i livet», men Vinje følger også opp med noe mer konkret forankret i vår erfaringsverden, i det han skriver om fedrelandsdiktning som i sin abstrakte helhet blir for stort for den enkelte å ha noe oppriktig forhold til: «Skal Billedet derimod blive umiddelbart poetiskt, saa maa vi ikke tænke på det Hele, men paa den enkelte Plet, hvor vor Vugge stod, og paa de Kjære, som færdes paa denne Plet, eller paa vore Hedengangne, som hvile i Kirkegaarden ikke langt fra Hjemmet», og følger opp med «[N]asjonalsanger [...] ere mere poetiske, jo mere de fjerne sig fra det Almindelige, fra det fælles Fædrenelandske, og nærmer seg det Konkrete» (Vinje 1993 s. 32–33). Oppmerksomheten Vinje retter mot det konkrete i de mindre deler av livet, fjerner til dels det idealistiske og storslåtte. Heri ligger det noe «verdensvendt», slik Stueland karakteriserer de økokritiske tekstene. Denne forkjærligheten for det materielle og fysiske, omsatt i poetiske bilder, er en materiell dreining bort fra det idealistiske. Det minner også om en hermeneutisk forståelse av historie, diktning og individ, og den dialektiske grunnholdningen kommer frem i Vinjes omtale av dikterens posisjon:

Digteren er ikke bunden ved noget Fag, – han er universel og udtaler Menneskets dybeste Længsler, der maa være fælles for enhver Stand. Men idet han saaledes opfatter det Evige, griber han dette i dets historiske Udvikling og er det sandeste Udtryk for sin Tid, forsaavidt som han ikke gaar forud for den; en Efternøler kan Geniet ikke være. (Vinje 1993 s. 28)

Det å uttrykke sin tids tanker, problemer og mentalitet er en

diktets ønske og oppgave, skal vi tro Vinje. Denne tilnærmingen gir dikteren, eller nå geniet, en formidabel oppgave, og det kan være nærliggende å forstå del-og-helhet i dette tilfellet som et til dels ironisk uttrykk: Den siste leddsetningen er en påstand, men også en konklusjon ut fra det foregående resonnementet. Den allsidige og ubundne dikteren *er* et uttrykk for sin tid; han er både symptom og diagnose samtidig, og dette kan heller ikke dikteren velge. Men Vinje etterspør også det universelle og dypeste av menneskets lengsler, og dette settes altså i sammenheng med naturen og den fysiske verden. Vinje betegner det mer eller mindre som et avgjørende punkt om dikteren oppfatter det Evige, og det er vel innen rekkevidde å tenke det evige i denne sammenheng som både ideen om mennesket som natur og den faktiske menneskelige tilstanden som natur, alt formet av menneskets evne til språk og poesi.

Vinje som litteraturkritiker. «Digtning».

Når Vinje skriver sin anmeldelse i *Andhrimner* gjør han det i en litterær offentlighet som bygger på salong- og kaffehustradisjonen. Vinje og hans medskribenter og –aktører i *Andhrimner*, Poul Botten-Hansen og Henrik Ibsen, var selv del av intellektuelle og dannede kretser der litteratur, kunst, politikk og filosofi ble diskutert i klubber og klikker som frekventerte kaffehus, serveringssteder og salonger, for eksempel «Hollenderkretsen» (Linneberg 1992 s. 56ff).¹

I de litterære miljøene omkring 1850 hadde professor Jacob Monrad (1816–1897) en sterk stilling som filosof og skribent – og ikke minst som litteraturkritiker. Arild Linneberg trekker frem Monrads lesninger av den tyske filosofen G. W. F. Hegel (1770–1831) i sin fremstilling av den litterære offentlighetens estetiske syn omkring 1850. Linneberg gjengir Monrads forståelse

av Hegels «den absolute Aand eller Aandens virkelige» som et fenomen som på tre områder utvikler seg til den fullkomne Idé. De tre områdene er 1) kunsten, 2) religionen og 3) filosofien (Linneberg 1992 s. 74). Dette utgjør et kunstsyn preget av idealisme i Hegelsk-Monradsk støpning. Denne idealismen kan vi også finne i J. S. Welhavens diktning, som Vinje som kjent var en stor beundrer av, for eksempel i det kanoniserte og ofte siterte «Digtets Aand». I Welhavens dikt er koblingen mellom ordet og naturen, eller mellom ordenes og naturens emosjonelle og erkjennelsesmessige potensielle kraft et sentralt tema, ikke ulikt det litteratursynet vi finner hos Vinje i anmeldelsen av Ole Vigs *Norske Bondeblomster*.

En annen sentral utgivelse i det litterære Norge på midten av 1800-tallet er Henning Junghans Thues *Læsebog i Modersmaalet* (1846). Thue (1815–1851) var filolog og litteraturhistoriker, og universitetsstipendiat ved universitetet i København. I innledningen skriver Thue om «Æsthetik. Rhetorik. Kunst. Poesi», og skiller blant annet mellom den subjektive og den objektive poesi, der den subjektive poesien gjenkjennes som et indre anliggende hos dikteren, og den objektive ved at kunstens stoff har sitt grunnlag i noe utenfor mennesket, noe ytre i naturen eller menneskelivet foregående (Thue 1846 s. 2). Dette skillet mellom den subjektive og den objektive poesi er en forenklende kategorisering av dikotomien indre – ytre, men ikke desto mindre relevant for Vinjes forståelse av litteratur, natur og menneske. Hos Vinje finner vi i anmeldelsen en oppmerksomhet rettet mot den faktiske materien, mot det *objektive*, og det er i denne sammenhengen at det økokritiske perspektivet kan bli relevant for forståelsen av Vinje.

Vinjes bokessay om Vigs utgivelse følger dikterens komposisjonsprinsipp og inndeling. Foruten Vinjes generelle innledning er teksten videre delt inn etter Vigs avdelinger: 1) Religiøs diktning, 2) Fædrenelandske kvad, og 3) Naturpoesi. Umiddelbart

er det noe interessant ved ordbruken «diktning», «kvad», og «poesi». Dette er Vigs betegnelser, og Vinje bruker ikke tid og plass på å forklare eller problematisere begrepsbruken. Selv bruker Vinje betegnelse dikt, sang, kvad og poesi om hverandre, men det synes å være et skille hos den tidlige Vinje mellom den moderne diktningen (poesi) og de eldre og tradisjonelle folkesanger, kvad og stev. Dette handler til en viss grad om at en del folkesanger og folkekvad er uten forfattere, det vil si at de var *folkelige* og allemannseie. Denne litteraturen er blitt til gjennom trading, og senere tilgjengelig ved innsamling og nedskrivning.

Vinje skriver i anmeldelsen at «Den lyriske Poesi, i sin reneste Umiddelbarhed og musikalske Skikkelse, bliver med al sin Hjerterlighed og Ynde tilsidst trættende, med mindre den knyttes til en bestemt Gjenstand eller Fortælling, hvorom den kan slynge sig om Ranken om sin Stængel» (Vinje 1993 s. 27). Den samtidige lyriske poesien har feilet på et avgjørende område: Den har blitt «smuk» og enkel, den har blitt kunstlet og behagelig, og dermed har den mistet grepet om innholdet:

Ligesom derfor Poesien er greben ut af Livet, saaledes maa den ogsaa vende tilbage til det og beaande dets Stillinger og Forholde. Uden en saadan Bærer er den en Sjæl uden Legeme, en Flagren, der som oftest taber sig i en abstrakt Taakeverden. (...). For å unngå dette må dikterne «sænke sig ned i Livet» (ibid.).

Denne vendingen mot verden, mot livet, er i tekstene fra begynnelsen av 1850-tallet sentral hos Vinje. Det ligger en umiskjennelig kobling til romantikken og filosofen J. G. von Herder (1744–1803) i opphøyelsen av livet, naturen og folket, et perspektiv som kommer til uttrykk senere i samme anmeldelse. Vinje gjentar og påpeker verdien av det folkelige flere steder, men også avstanden mellom kondisjonerte og ikke kondisjonerte i befolkningen. Det

dannede og kultiverte fremstår for folket som noe fremmed, noe som ikke angår dem:

Afstanden mellem Folket i sin Almindelighed og de dannede stænder er saa stor, at det vel ikke er muligt for en Digter eller Taler at tilfredsstille begge paa een Gang; iallefald kjender jeg ingen Forfatter, der tilfredsstillende har løst denne Opgave, når jeg undtager de Folkesange, som leve paa Folkets Læber; men disse have da heller ingen paavisselig Forfatter; de ere ligesom skudte frem af Jorden; Folket har digtet, og derfor ere de saa ubeskrivelig skjønne. (Vinje 1993 s. 31)

Koblingen mellom jord, liv og menneske har sitt grunnlag i den romantiske helhetstanken, eller den romantiske organismetanken. Med andre ord har vi her en del av Vinjes forståelse av det estetiske og tematiske i diktningen, og det er to elementer som bør fremheves: *folket* og *jorden*. Vinjes krav om nærhet til livet og naturen i diktningen er ikke en ren åndsromantikk. Den er tuftet på det krav at diktningen skal være tilgjengelig og forståelig for leseren, også for det udannede folket.

I «Digtning» greier Vinje ut om den samtidige tilstanden i litteraturen, og viser på den ene siden et tilbakeskuende perspektiv der historiens store diktere blir presentert, og på den andre siden et nåtidsperspektiv der han etterlyser sanne og ekte diktere i sin samtid. Det store spørsmålet er hva dikterne skal ta tak i, hva de skal skrive om, og hvordan de skal gjøre noe poetisk.

I essayets første del avviser Vinje den religiøse og nasjonale diktningen. Han omtaler det som henholdsvis diktning om dogmatikk og politikk, noe som i seg selv er upoetisk. Religion er for teologene; dikteren skal være fristilt og uten faglig tilhørighet. Dessuten er dogmatikk en ufrihet dikteren ikke kan kjenne seg ved. Fedrelandskjærligheten på sin side er for stor

og abstrakt; den er fjernet fra det nære og konkrete, og i lyrisk utforming blir det kaldt og uten hjerte. Problemet er at den som hører og skal synge med, ikke vil tro og skjønne det den hører, leser eller synger. Poesien og sangen har med andre ord en mulig fremmedgjørende effekt i seg, som Vinje beklager seg over. På den annen side skriver Vinje også at de romantiske diktere som Tegnér og Oehlenschläger kan fremstå som uforståelige i første omgang, men med et snev av dannelselse vil det være mulig å lese dem og forstå hva det handler om.

Vinje kommenterer i denne sammenheng skillet mellom den bundne og den frie stil, og kommer med en betraktning av verdien av det episke og det lyriske. En kan forstå dette som en poengtert sammenheng mellom stoff og form, mellom det litterære emnet og den evnen dikteren har til å omsette det i forståelig og gripende diktning. Vinje avslutter sekvensen med: «Det forstaar seg, den, som ikke kan træffe den sande Middelvei eller gjøre det Episke poetisk og det Lyriske interessant, den er ingen Digter, og for en saadan nytter det lidet at give Regler» (Vinje 1993 s. 35).

Vinjes poeng må være at emnet må ha sitt stoff utformet i en bestemt stil eller modus. Samtidig hjelper det lite å gi den falske dikter rammer og verktøy om ikke evnen er der i utgangspunktet: Det blir et flatt resultat, et overflatefenomen, og klisjeen venter. Resultatet blir det motsatte av diktningens, og lyrikkens, fremste oppgave og virke: å berøre tilhøreren eller leseren. Igjen kan vi referere en av Vinjes helter, J. S. Welhaven, og hans dikt «Digtets Aand» fra 1844, der diktningen først får liv når «Aanden i hans Sange / svæver fra Barm til Barm».

Den følelsesløse poesien er for Vinje en uting, kan det late til, og samme hvor lett versene og strofene ligger i fremføringen, i rytme og rim, og samme hvor skjønnmalende diktene og sangene er, har det ingen betydning så lenge tilhøreren ikke beveges av det.

Vinje poengterer det allmenne som utgangspunkt: «Vel ere – som allerede antydnet – Menneskets dybeste Længsler de samme for enhver Stand, og Digteren synes saaledes at maatte være en fælleds tolk; men ethvert Dannelsesstrin har sit eget Sprog og sin egen eien-dommelig Anskuen; Bonden tænker og taler under andre Former end den studerende mann» (Vinje 1993 s. 31). Diktningens kobling til livet og naturen er med andre ord noe universelt, i og med lengslenes allmenngyldighet. Denne spenningen mellom det universelle og det individuelle fremstår som en drivkraft i litteraturen, og dette gjør diktningen meningsfull. Spenningen foranlediger dessuten en ironisk stil, akkurat slik Vinjes anmeldelse av Vig inneholder flere sarkastiske og ironiske spark mot den innholdsløse og flate diktningen i deres samtid. Et interessant aspekt ved denne ironiske sparkingen er at den synes rettet mot det subjektivt utgytende og samtidig platte kollektive. Den objektivitet og samtidige inderlighet som kreves av den sanne dikter kan dermed synes å være et paradoks og en latterlig umulighet gitt den samtidige lyriske poesien. Forholdet mellom poeten og poesien er et anliggende Vinje reflekterer over, og det blir gjort med en ironisk distanse.

Dikteren som metonymi for diktningen

«Digtning» er en anmeldelse av ett bestemt verk, men det kunne også gi god mening å lese teksten som et program ut fra den ubestemte og generelle tittelen. Vigs *Norske bondeblomster* blir et eksempel Vinje kan legge til grunn for en helhetlig kritikk av den samtidige litteraturen. Dessuten får *dikteren* funksjon som metonymi for *diktning* i sin helhet, og nærhetsrelasjonen som Vinje etablerer mellom dikteren som person og diktningen som objekt gir en begynnende poetologisk undersøkelse.

Vinje innleder med å reflektere over diktning og dikter, og den største anklagen mot samtidslyrikken er at den er preget av

overdrevent versmakeri og blir vakker, men innholdsløs. Vinje er raskt ute med å betegne dette som pedanteri, en betegnelse som kan være en referanse til Holbergs «Epistola XII» om pedanter og pedanteri, og som dermed også setter tonen i Vinjes tekst. Han følger opp med å drøfte diktere generelt, og påpeker den forfengeligheit som kan ligge til grunn for en poetisk dikterkarriere:

'Ogsaa *du* kan oppnaae slig Ære og Berømmelse, ogsaa *du* har modtaget et Pund, der ikke maa graves ned i Jorden'. Det gaar da her som det saa ofte gaar i Livet, at man forvexler Forfængelighed med et indre Kald, og forfeiler sin Tilværelse (Vinje 1993 s. 26).

Motsatt finnes de ekte og sanne diktere, og Vinje plasserer denne typen diktere innenfor den romantiske oppfatningen av diktergeniet, som visjonær og hevet over det hverdagslige: «[I] sin evige Overlegenhed ser han Livet i et Lysskjær, der er et evig Speilbilde av hans eget indre» (ibid.). Om vi husker på Thues skille mellom den subjektive og den objektive poesi, begynner det å danne seg en interessant indre motsetning i dikteridealet Vinje skisserer. Thue skriver dessuten at poesiens formål er å formidle sjelebilder gjennom skriften, sjelebilder som mottakeren opptar gjennom sansene (Thue 1846 s. 1). Den mulige overdrivelsen av den romantiske dikterhelten i Vinjes tekst kan synes å underminere den idealistiske estetikken Thue legger for en dag, og Vinje krever midt mellom alt dette indre anliggende at naturen og livet skal være poesiens grunnlag. Hos Vinje blir det dermed en viss uklarhet omkring hva disse sjelebilder skal bestå i, om vi låner Thues begreper. Vinje holder imidlertid fast ved noe av det typisk romantiske dikteridealet, i og med at det skjønnne er en kunstform, og bevegelsen av mottakerens indre fremstår som et krav for det poetiske virke.

Dikteren skal vise vei og anskueliggjøre, men må unngå dogmatikk og domfellelse. Det er dessuten grenser for dikterens overlegenhet. Vinje skriver om den religiøse diktningen at i bibelsk forstand står religionen over poesien, der «alene svæver mellom Himmel og Jord og setter os blot i en Stemning, saa at vi ane det Himmelske; den fører os ikke lige ind i Helligdommen» (Vinje 1993 s. 29). Videre er den religiøse diktningen preget av dommer, og slike dogmatiske tendenser virker bare til det negative: «Almuen (...) har ikke godt af at høre slige rasende Fordømmelsesdomme; derved bliver den ikke bedre eller mere oplyst, den bliver alene hadsk og mistænkelig mot Dannelsen» (Vinje 1993 s. 32).

Vinje presenterer en mulighet for å unngå pedanteriet og forfengeligheten, uten å legge videre vekt på det romantiske diktergeni. Diktningens, og dermed lyrikkens, store fallgrube er å bli innholdsløs. Den kan bli for abstrakt, eller for kunstlet og overflatisk skjønn, den kan bli en blass etterligning av naturen og idealer som umulig kan la seg realisere i skrift, og krever, som nevnt ovenfor at «[dikterne] maa *sænke seg ned i Livet* og udvikle sit Kompositontalent» (min uth.) (Vinje 1993 s. 27).

De generelle betraktningene i innledningen vitner om en beklagelse over den overflatiske poesien som evner å behage, men ikke å bevege. Det diktningen mangler er en konkret forankring i det virkelige, som *alle* kan relatere til. Vinjes påstand er at de dypeste lengsler er de samme for alle stender, og diktningen skal ikke gjøre forskjell på folk. Dette knytter Vinje til naturen og livet, noe vi kan se i sammenheng med hans egen bakgrunn som husmannsgutt. Naturen er for Vinje ikke alene et emne som er spesielt poetisk, naturen er virkeligheten mennesket forholder seg til, det er selve livet. Kravene diktningen stilles overfor stiller Vinje også til dikteren. Når dikteren dermed senker seg ned i livet vil det tilsi både det materielle og det sjelelige, og det er i denne symbiosen mellom dikter og liv at diktningen kan få sin kraft.

Kultur, natur og språk

I artikkelen «Om folkespråk og folkeeventyr», som er et korrespondansebrev om julelesning, og spesielt om Asbjørnsens *Juletræ*, utgitt sent i 1851, skriver Vinje i *Drammens Tidende* 2. januar 1852 en hyllest til Peder Christen Asbjørnsen, til hans språk og hans virke som folklorist. Vinje skriver også om hvordan folkeeventyr og folkediktning kan *røre* ved menneskenes hjerter. Det er kultur og natur i forening. Spesielt er det Asbjørnsens evne til å fange inn folkespråket i eventyrene som står frem som et viktig element for Vinje, og det er en forening av folkespråk og bokspråk Vinje fremhever:

Det er netop ved denne Forening, Sproget kan blive folkeligt, paa samme Tid som det bevarer sin Almengyldighed og er modtageligt for nye Udtryk og Vendinger, der dukke op af Folkesprogets Hav. Ved denne Forening drager man Bogsproget ned fra sine kolde Høider, paa samme Tid som man drager Folkesproget op til sig, – forædler det. Derved bliver Sproget levende, som det skal være. (Vinje 1993 s. 71–71)

Vinje fortsetter med å referere til det folkelige, og lanserer påstanden om at ingen skribent i den danske og norske litteraturen egentlig har vært folkelig, med unntak av Dass og Holberg. Romantikken kan synes kritisert igjen i denne sammenheng, ved at Oehlenschläger, som i bokessayet «Digtning», trekkes frem som en uforståelig dikter for den norske bonde. Klesdrakten, talemåten og væremåten: dette er noe fullstendig fremmed (ibid.). Med andre ord forfekter Vinje i denne sammenheng et gjenkjenneleskrav i lyrikken. Det må være mulig for mottakeren å relatere til det omtalte, og til teksten i seg selv. Dermed blir det stiliserte og tilgjorte også det kunstige: Den skaper en distanse

mellom tekst og mottaker. Dette kommer Vinje inn på i sitt minneord om Ole Vig i *Dølen* 25. september 1859:

Norske bondeblomster [...] havde [...] mange Songir so gode, at dei finnst ikki betri i vårt Bokmaal, naar eg undantek mange af Wergeland, færri av Welhaven, sume af A. Munch og «Maageskrig» af Ibsen. [...] Styrken hans var [...] framfyr alt det endeframme og greide norske Vit [...]. Han stod liksom midt imillom folket og dei lærde, og var soleides ein høveleg Bindeled millom deim. Og i dette seter eg hans største Værd og boklege Vyrndad (Vinje 1993 s. 318–319).

I et påfølgende korrespondansebrev, «Om folkespråk og folkeeventyr», fra 9. januar 1852, fortsetter Vinje på dette emnet, og trekker frem eksempler fra Asbjørnsens eventyr der valderske og østlandske former har fått forrang. For eksempel er Askeladden prioritert fremfor Askefis og Askepott, et grep Vinje mener har sin litterære verdi, men som mister den djerve folkevittighet, som Vinje etterlyser. Likevel fanger altså eventyrene inn den folkelighet og folkeånd Vinje etterlyser i diktningen, i all diktning. Hvor kommer så dette fra? Hva er kilden?

Vinje skriver: «Stev og Eventyr have ingen Forfatter. De ere ligesom skudte op av Jordbunden og ere derfor ligesom Naturen selv uudgrundelige og udtømmelige» (Vinje 1993 s. 75). Igjen har vi naturmotiv et i et poetologisk perspektiv, og vi har litteraturen som en slags felles eiendom. Det ligger noe mulig naturromantisk over dette, men det er en mindre panteistisk tilnærming enn man ville forbinde med høyromantikk. Det er det jordnære og opprinnelige, det direkte og vedvarende, det universelle og det folkelige som Vinje skriver om.

Bokstavelig lesning, eller ironisk?

Er det romantikeren Vinje vi har med å gjøre her? Eller er det en naturorientert og verdensbevisst døl, som ikke nødvendigvis har det intellektualiserte og svevende forholdet til natur vi så ofte tillegger romantikerne på 1800-tallet? Og hva med den notorisk ironiske Vinje? Finnes det i teksten et tilstrekkelig grunnlag for en poetikk? Spørsmålet er muligens om vi skal lese Vinje bokstavelig eller ikke når han i essayet kritiserer den samtidige diktningen, og hvordan vi skal forstå stilen i omtalen av Vigs naturdiktning.

I *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940. Bind II: 1848–1870* (1992) blir Vig-anmeldelsen omtalt under overskriften «Institusjonens normative ramme: kritikkens kode». Forfatter Arild Linneberg fremhever den ironiske Vinje, samt det samtidig romantiske lyriksynet basert på Schiller og Schlegel, der naturpoesien er «reflektert og naiv, naturlig og kunstig», og at «i Vinjes variant skal «naturpoesien» forsonne mennesket med både den ytre naturen og med naturen i [menneskets] indre» (Linneberg 1992 s. 312). Forsoningsestetikken er institusjonens, altså litteraturkritikkens, normative ramme. Linneberg fremhever også Vinjes tendens til å se kunsten som likestilt med religionen (og andre fortrøstende livsanskuelser) ettersom den er forløsende. Dette kan den også være i et rent materielt tuftet henseende.

Linneberg leser Vig-teksten opp mot andre, samtidige tekster av Vinje, blant annet essayet om Mak-Nikol, og finner at de parallelle negative tekstene undergraver det forsonende i Vig-teksten. Dette står som motsetning til Francis Bulls lesning i *Norges litteraturhistorie fra februarrevolusjonen til første verdenskrig* (1960), der Vig-teksten i Bulls oppfatning er «et helhetsbilde av sine [Vinjes] meninger om poesens vesen og oppgaver» (Bull 1960 s. 134). Bull skriver videre at

[D]en dikter som skulle kunne tilfredsstille Vinje, burde samtidig «holde seg til det virkelige Liv» og i sin livsbetraktning være «hævet over en Verden, som han behersker». Helst måtte han også være vittig; endog «det dybe og religiøse Gemyt er vittigt», påstod Vinje. Ole Vigs dikt er ikke geniale, sier han videre, men det er *naturlige*. (min uth.) (Bull 1960 s. 134–135)

Francis Bull leser ifølge Linneberg Vinje for bokstavelig, men det er flere lesemåter, for eksempel den dekonstruksjonistiske og retoriske, slik Linneberg leser Vinjes Vig-tekst. Midt mellom disse lesemåtene kan vi imidlertid finne en lesemåte som kan knytte an til økokritikken.

Natur og poetikk

Ole Martin Høystad skriver i «Vinjes natursyn» at

Vinje hadde som det store mål at den brukbare naturen skulle brukast til beste for mennesket. Men viss naturen som heilskapleg organisme vart såra, eller balansen vart skipla, ville Vinje i tråd med sin empiriske nytteholdning og sitt rasjonalistiske grunnsyn ha sett grenser for menneskets bruk og hindra forbruk av naturen». (Høystad 1992 s. 94)

En kunne kanskje overføre dette synet til det litterære. Igjen spiller også den antropologiske dimensjonen som Høystad omtaler som «ikkje-bruk» med. Vinjes forfatterskap kretser omkring naturen som motiv og som (nærmest) sjelelig instans i verden, og i mennesket. Den helhetlige organismen Høystad nevner, er i så måte interessant. Høystad anlegger et økologisk perspektiv, og i et litterært henseende: Hva er ikke da mer nærliggende enn å trekke linjer til økokritikken?

Som Høystad påpeker i sin artikkel, hadde ikke Vinje eller noen i hans samtid den miljø- eller klimabevissthet vi har i dag, og i likhet med Høystad vil det heller ikke her være noe mål å foreta en anakronistisk vurdering av Vinjes forhold til og tanker om litteratur og natur – men det er noe forlokkende ved innledningen til bokessayet om Vigs utgivelse: «Ville derfor vore Digtere skrive Noget, som ikke altfor overvældende skal overstige deres Kræfter, saa maa [...] [de] sænke sig ned i Livet og udvikle sit Kompositonsprinsipp». Denne metaforiske vendingen, «senke seg ned i livet», og «komposisjonsprinsippet», minner om en økologisk og økokritisk forening av mennesket og naturen; av subjektet og verden – og om vi leser det strukturelle og litterære «komposisjonsprinsipp» i sammenheng med nedsenkningen, har vi et mulig utgangspunkt for en verdensvendt og naturnær diktning. Det minner også om den type dypøkologi som Arne Næss proklamerte, der begrepet *økosentrisme* har en sentral plass, og som erstatter antroposentrisme som livsanskuelse. Hovedpoenget i økosentrismen er at mennesket ikke har en åpenbar og berettiget forrang over resten av naturen, men at mennesket er én del av naturen. Hos Vinje virker det imidlertid aldri å være noen tvil om menneskets plass i denne verden, og selv om Vinje uttrykker kjærlighet og fascinasjon over dyr, landskap og naturen i sin helhet, er det mennesket som står i sentrum. Det at vi hos Vinje kan finne en vilje til å se mennesket i relasjon til naturen og omgivelsene med et noe mindre antroposentrisk blikk er likevel et økokritisk poeng.

Vinje nevner tre premisser for at dikteren skal lykkes: herredømme over språket, en noenlunde utviklet smak, og et visst livsinnhold. Erfaringen av verden er med andre ord et grunnleggende element for at diktningen skal bli vellykket. Smaken og den estetiske dommen setter Vinje til en viss grad til side, selv om bokessayet gir mange eksempler på hva som ikke egner seg

som lyrisk stoff, som er upoetisk og mangler estetiske og litterære kvaliteter. Vinje setter språket i sammenheng med klarhet og bevegelsesevne, og språk og erfaring settes i sammenheng. Selv om Vinje ikke nevner språk, språkføring eller lyrisk utforming ved de samme ordene, er det tydelig i de metaforiske vendingene i bokessayets avsluttende del at det er den språklige formgivningen det er tale om, og at det er naturen og erfaringen av den som muliggjør diktningen. Et noe lengre sitat fra siste del av «Digtning» («III. Naturpoesi») viser dette:

Her er Forfatteren [Vig] inde på sit Felt; her er han frigjort fra Dogmatikens og Politikens Baand [...] han er fri, Pedanteriets Net er sønderrevet; Konvenientsens, Politikens og Dogmernes Lænker ere sprængte; han er alene bunden av Skjønhedens og Harmoniens evige Love, der slumre i hans Aand som Spirekraften i Frøet; her kan han med sin Mosesstav slaae en sprudlende Kilde av den haarde Klippe, lade Nilflodens Vand blive til Blod og lade vrimle af Mikrokosmer. Digteren har fundet sit Standpunkt; han har som Mythens Antæus kastet sig paa den moderlige Jord og er uovervindelig; løftes han derimod op fra denne, taber han sig i Abstraktonernes Taakeregioner og forvilder sig i Doktriners Labyrinth, da vil enten Materiens eller Historiens og Folkebevidsthedens Herkules knuse hans Ribben og male ham sønder; Unaturen og Uskønheden vil gaae under i sit Chaos. (Vinje 1993 s. 35–36)

I formaningen og oppfordringen aner vi kanskje realistsens eller naturalistsens posisjon, men vi aner også en konkretisering av tilstedeværelsen i verden som kjennetegner mye av vår samtidige natur- og økolyrikk: en materiell forståelse av verden, i et sublimt og transcenderende språk, og et filosofisk grunnlag i det materielle, samt et litterært forsøk på å nå det sublime. Heri ligger

det også et tydelig antroposentrisk perspektiv. Den litteraturen Vinje kritiserer, er tross alt den som ikke *berører* mennesket, som ikke skaper en opplevelse av noe som har betydning for det. Diktningen og lyrikken skal gi anelser og fornemmelser, den skal formidle det umiddelbare og konkrete i verden, på en måte som anskueliggjør det evige.

Vinje anlegger i «Digtning» en forståelse av litteraturen, og spesielt det poetiske og lyriske, som en kobling mellom mennesket og naturen. Det spesifikke norske kan oppfattes sekundært, og natursynet virker mer universelt enn nasjonalt og lokalt. Samtidig er livet uunngåelig lokalt forankret, og det er her nærheten til livet og naturen får sin tyngde.

I en bred forstand forfekter Vinje både en tidlig økokritisk skrivemåte og en økokritisk lesemåte. Litteraturen som utøvende estetisk praksis og som gjenstand for vitenskapelige undersøkelser vil dermed måtet gjennomgå kritiske undersøkelser, bokstavelige lesninger, retoriske analyser, og en stadig utprøving av menneskets forhold til naturen og omverdenen. I denne sammenhengen kan vi igjen se på Buells fire kriterier for miljøorienterte tekster: 1) Det ikke-menneskelige miljøet er tilstede ikke bare som bakgrunn, men som et nærvær som viser at menneskets historie er forbundet med naturhistorien. 2) Menneskelige interesser er ikke å forstå som de eneste legitime interessene. 3) Menneskelig ansvarlighet er en del av tekstens etiske horisont, og 4) En forståelse av miljøet som prosess heller enn som noe konstant eller gitt er i det minste implisert i teksten (Buell 1995 s. 6–8, Claudi 2013 s. 249). Det må kunne sies at Vinje imøtekommer alle kriteriene, i det minste i sine egne krav til litteraturen.

Vinje etterlyser ikke en rent ut skjønnmaling av naturen i lyrikken og poesien; han mener å se hvordan den er uløselig bundet til naturen, og ikke minst i det musikalske: i *sangen*. Dette kommer Vinje inn på i teksten «Om folkesang

og folkepoesi», som stod på trykk i *Den norske tilskuer* nr. 25, 21. august 1852:

Sangen er gammel; den er jevngammel med Mennesket, og den vil først dø samme Dag som det: De ere Aarsbarn, og den ene *kan* ikke overleve den anden.

Naturen lærer os at synge. Fuglen synger, Bækken synger, og hvor tungsindig stønner ikke Skogen naar en sakte Luftning drager gjennom den? Bølgerne istemme ogsaa sine Sange (...).

Selv Fjeldets haarde Barm er ikke ufølsom: den svarer med dyb Stemme både Fossen og Tordenen som brager hen over den; og alle Naturtoner haver Menneskene lært og blæst Livets Aande i dem; i det menneskelige Bryst have de faaet en Sjæl som drager os med uimodstaaelig Vælde. I Sangens Toner kjende vi os selv igjen, og når Tonerne dø, er det som en Del af os selv døde; derfor lytte vi stille som vilde vi gribe dem igjen. (Vinje 1993 s. 83)

Passasjen vitner om vitalisme og romantikk – liksom i «Digtning» og passasjen om naturpoesien – betegnelser som impliserer en naturpoetisk impuls. Det ligger en stadig fare for ironi over slike forsirede og poetiske uttrykk når Vinje er avsenderen, men den stedlige tilknytningen mennesket har til naturen, både spesifikt og generelt, er ikke til å komme utenom.

Det Vinje her skriver om sangen er preget av livs- og naturbejaende krefter, som forenes i et estetisk uttrykk som hører både litteraturen og musikkunsten til. I sitatet er det dessuten en eksplisitt kobling mellom menneske og natur gjennom den affinitet som eksisterer mellom menneskets og naturens sang. Menneskets sang er kultur med sitt utspring i naturen. Vinjes overdrevne poengtering av stevenes (og eventyrenes) materielle

opphav, ligger i kim med passasjen om sangen og slektskapet mellom mennesket og naturen. Når Vinje skriver at mennesket har lært alle naturens toner og blåst livets ånd i dem, er det ikke kun en besjeling av naturen det er snakk om, men en tiltrekning og tilegnelse. Vinje bruker ordet «aarsbørn», og at sangen og mennesket er jevnaldrende, er en passende beskrivelse av hvordan sangen er *naturlig* for mennesket. Harmonien som oppstår i lyd (og her kan vi også trekke en linje til Thues innledende kommentarer om hva skjønnhet er) oppstår ikke nødvendigvis rasjonelt, men som noe sjelelig i menneskets bryst. Den vellyd som naturen byr på er uten den menneskelige kulturen som forutsetning, men ikke desto mindre er både mennesket og sangen del av naturen.

I den kommende forskningen på Vinjes forfatterskap ville det være mulig å undersøke videre hvordan relasjonen mellom menneske, kultur og natur kommer til uttrykk. Det har allerede blitt gjort flere undersøkelser på dette feltet, men det kan være behov for forskning og studier der menneskets *fremmedgjøring* fra naturen i enda større grad blir viet oppmerksomhet. Med utgangspunkt i Høystads økologiske lesning og et perspektiv tuftet på økokritikk og grønn humaniora vil det være mulig å spore utviklingen av denne fremmedgjøringen, og i tillegg Vinjes syn på naturens plass i litteraturen. På den ene siden vil det romantiske og idealistiske stå sentralt, mens på den andre siden kan økokritiske og «grønne» lesninger utvide forståelsen av Vinjes kobling av litteratur og liv, og av mennesket og naturen. For eksempel ville en kombinasjon av Buells fire kriterier for miljøorientert tekst med Høystads og andre mer filosofisk orienterte økologiske lesninger kunne bidra til en ny lesning av Vinjes natursyn, litteratur og poetikk.

Noter

- 1 For en gjennomgang av overgangen fra salongkritikk til publisert kritikk i et offentlighetsperspektiv, se Linneberg 1992 s. 56ff.

Litteratur

- Buell, L. (1995). *The Environmental imagination*. Cambridge, Massachusetts. London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Claudi, M. B. (2013). *Litteraturteori*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Garrard, G. (2012). *Ecocriticism*. London og New York: Routledge.
- Glotfelty, C. (1996). «Introduction». I: Fromm, H. og Glotfelty, C. (red.). *The Ecocriticism Reader*. Athens: University of Georgia Press.
- Høystad, O. M. (1992). «Vinjes natursyn». I Glomnes, E., Gulliksen, Ø. T. og Solberg, O. (red.). «*At føle paa nationens puls*». *Åtte artiklar om Aasmund Olavson Vinje*. Oslo: Forlag.
- Linneberg, A. (1992). *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940. Bind II: 1848–1870*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Stueland, E. (2016). *700-årsflommen: 13 innlegg om klimaendringer, poesi og politikk*. Oslo: Oktober.
- Thue, H. J. (1846). *Læsebog i Modersmaalet*. Oslo: A. D. Wulfsberg & Co.
- Veland, A. (1993). «Vinje og filosofien». I: Langslet, L. R. (red.). *Villmann, vismann og veiviser: en essaysamling om A. O. Vinje*. Cappelen: Oslo.
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i samling, bd. 1*. Samlaget: Oslo.